

УДК 159.9:316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.10.12>

ВПЛИВ ПСИХІЧНОГО ІНФАНТИЛІЗМУ ПІДЛІТКІВ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСВІТНІХ УМОВАХ

Анна Кіріллова

*КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради,
вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, 69017
e-mail: akirillova1107@gmail.com*

Ірина Антоненко

*КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради,
вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, Україна, 69017
e-mail: irinaantonenko80@gmail.com*

Соціальний інтелект як природний механізм забезпечує процес адаптації й інтеграції індивіда у суспільстві від народження і до кінця його життя. Суттєвого значення соціальний інтелект набуває саме в підлітковому віці на етапі формування навички успішної взаємодії з оточуючими. У підлітків із проявами психічного інфантилізму рівень сформованості соціального інтелекту нижчий, ніж у однолітків із нормотиповим розвитком. У статті розглянуто проблему формування соціального інтелекту у підлітків із проявами психічного інфантилізму через реалізацію системи підготовчих завдань для розвитку емоційної, когнітивної й особистісної складових частин. На основі науково-теоретичного аналізу визначено соціальний інтелект у контексті психолого-педагогічних процесів. Подано структуру і модель соціального інтелекту, описані етапи розвитку та деструктивні прояви у кожному сензитивному періоді формування особистості. Продіагностовано і здійснено порівняльний аналіз результатів дослідження рівнів сформованості соціального інтелекту у підлітків із проявами психічного інфантилізму в різних освітніх умовах, зокрема загальноосвітньої та спеціальної школи. Окреслено вимоги до фахівця-психолога й асистента вчителя в межах тренінгової діяльності безпосередньо в умовах закладів освіти різного типу. Сформовано алгоритм підготовки до проведення тренінгової програми розвитку соціального інтелекту через різні види спільної діяльності у колективі. Виокремлено та подано блоками за змістовими показниками тренінговий матеріал. Описано структуру тренінгових занять та особливості їх реалізації. Розвиткова програма передбачає роботу над самооцінкою, сильними та слабкими сторонами учасників тренінгів; проявами емоцій, їх контролем; культурою спілкування; поведінкою в конфліктних ситуаціях, процесом розв'язання і вирішення конфліктів. Внаслідок успішного впровадження системи трінінгових занять передбачений розвиток соціального інтелекту підлітків із проявами психічного інфантилізму через когнітивний, емоційний і комунікативно-організаційний компоненти.

Ключові слова: соціальний інтелект, підлітковий вік, психічний інфантилізм, інклюзія, заклади освіти.

Інтелектуальні здібності розвиваються впродовж людського життя. До їх складу Г. Гарднер включає лінгвістичні, музичні, логіко-математичні, просторові, тілесно-кінестетичні, міжособистісні та внутрішньоособистісні. Саме в підлітковому віці починають формуватися міжособистісні здібності, особистісна й інтелектуальна рефлексія, тобто соціальний інтелект (далі – СІ) [1, с. 103–106].

Соціальний інтелект – особливий «соціальний дар», що сприяє забезпеченню розуміння у людських взаєминах, їх соціальне пристосування до умов навколишньої дійсності (за Г. Оллпортом) [2].

За наявності у підлітка проявів психічного інфантилізму (незрілості, яка виражається у затримці формування особистості та відставанні у розвитку на 1,5–2 роки порівняно з віковою нормою [3, с. 98–102; 4, с. 135]) СІ формується за тими ж законами, що й за нормотипового онтогенезу, але проходить зі значними труднощами та відстає від вікових параметрів. СІ виступає механізмом адаптації й інтеграції індивіда у суспільстві. Шляхом імпліцитного навчання можна скорегувати цей процес і забезпечити засвоєння необхідних поведінкових патернів.

Проблема формування та розвитку СІ висвітлена у працях таких українських вчених, як Е. Івашкевич, котрий розглядає природу, структуру та складники СІ особистості; Я. Каплуненко присвячує свої роботи чинникам розвитку СІ; Н. Руда говорить про СІ у структурі інтелекту; С. Харченко описує СІ у різних вікових періодах та ін.

Отже, актуальність нашого дослідження полягає в тому, що важливою умовою для успішного формування СІ є відповідне функціонування лобних долей мозку людини. У разі проявів психічного інфантилізму вони функціонують недостатньо. Це впливає на розумовий розвиток індивіда, на формування низки особистісних якостей, самоконтролю, навички оцінювання життєвих обставин. Саме порушення роботи лобних долей сприяє формуванню асоціальних рис поведінки [5, с. 55].

Узагальнюючи погляди науковців, можна виділити складники СІ (за В. Куніциною):

- 1) комунікативний потенціал;
- 2) характеристики самосвідомості;
- 3) соціальну перцепцію;
- 4) енергетичні характеристики особистості [6, с. 451–454].

Функціями СІ є (за М. Оданович): пізнавально-оцінна; комунікативно-ціннісна; рефлексивно-корекційна [7, с. 34–42].

Для повноцінної реалізації цих функцій необхідно, щоб були успішно пройдені всі етапи розвитку соціальних якостей (за Р. Селманом):

- 1) досоціальний етап (закінчення припадає на той період, коли дитина починає цікавитися власними та чужими емоціями);
- 2) перший етап – розрізнення зовнішнього та внутрішнього світу, змінюється етапом синтезу і компромісу між різними поглядами, намірами, вчинками;
- 3) другий етап – розвиток вміння приймати позицію інших і пропонувати іншим приміряти свою позицію;
- 4) третій етап (підлітковий вік) – розуміння цілей поведінки інших, уявлення про процес взаємодії між людьми;
- 5) четвертий етап вимагає усвідомлення рівнів людської близькості, усвідомлення значення побудови стосунків у житті людини [8].

За наявності психічного інфантилізму у дитини у кожен сензитивний період можливе закріплення деструктивних проявів поведінки:

- у дошкільному віці: закріплення небажаних рис і патернів поведінки, таких як агресивність реакцій, замкненість;
- молодший шкільний вік: негативний вплив на самооцінку, невміння розуміти свої та чужі емоційні стани;
- підлітковий вік і період ранньої юності: не відбувається переорієнтація функцій СІ від процесу пізнання та відображення до процесу аналізу та порівняння, не проявляється низка гендерних відмінностей (дівчата не прагнуть встановити стосунки та прихиль-

ність, хлопці – передбачити та контролювати власне оточення, виявляти самоконтроль); незнання соціальних норм і правильного регулювання соціальних взаємодій [5, с. 44–46].

Спираючись на це, сформулюємо мету нашого дослідження: 1) виявлення та порівняння рівня розвитку СІ підлітків із проявами психічного інфантилізму в умовах інклюзивного та спеціального навчання; 2) добір системи завдань для формування передумов СІ; 3) розробка тренінгової програми розвитку СІ та згрупування учнівського колективу. Розглянемо кожен пункт окремо.

1) Для виявлення рівня розвитку СІ у підлітків із проявами психічного інфантилізму була обрана методика Дж. Гілфорда «Соціальний інтелект» і розроблена анкета для асистентів вчителів.

У діагностиці взяли участь 10 учнів 7–8 класів із проявами психічного інфантилізму. 5 учнів навчаються в інклюзивних класах загальноосвітньої школи, а 5 – у спеціальній школі.

Таким чином, рис. 1 демонструє результати кожного окремого підлітка у вигляді сумарної оцінки субтестів, яка переводиться у стандартне значення від 0 до 5. Оцінка дає змогу робити висновок про рівень здатності до пізнання поведінки інших. Узагальнюючи отримані результати діагностики, ми дійшли такого висновку про рівні сформованості СІ у підлітків:

- загальноосвітня школа: 80% підлітків мають рівень сформованого СІ нижче середнього, 20% – середні (це найнижча межа показників середнього рівня).
- спеціальна школа: 100% підлітків мають рівень сформованого СІ нижче середнього.

Показники у підлітків, котрі навчаються в інклюзивних класах загальноосвітньої школи, дещо вищі, ніж тих, які навчаються у спеціальних школах. Хоча у всіх учнів, крім одного, рівень сформованості СІ нижче середнього. Це свідчить про те, що такі групи підлітків можуть брати участь в експерименті, бо мають практично однакові показники СІ.

Рис. 1. Узагальнені результати тесту Дж. Гілфорда двох груп підлітків

Розроблена анкета для асистентів вчителів допомогла проаналізувати місце кожної окремої дитини в учнівському колективі.

Спираючись на отримані результати тесту й анкети, можемо зробити такі висновки: рівень сформованості СІ залежить не лише від особистісних якостей однієї людини (результати дослідження показують неоднорідність проявів індивідуальних якостей підлітків із проявами психічного інфантилізму), а й від колективу, в якому вона перебуває. Підліток із середніми показниками СІ не знайшов спільної мови з учнівською групою, тому його

соціальні якості пригнічуються та не реалізуються. Також звертаємо увагу на те, що показники у підлітків із проявами психічного інфантилізму спеціальних шкіл гірші через те, що вони перебувають в оточенні дітей, які мають тотожні порушення. Тобто це підтверджує думку, що всі здібності людини розвиваються у процесі діяльності, в нашому випадку безпосередньої комунікації [9, с. 168]. Від того, яке оточення у конкретної особи, залежатиме реалізація чи пригнічення показників СІ.

Також слід звернути увагу на те, що жоден підліток не займає високий соціометричний статус. Це доводить погляди О. Чеснокової, що цей статус мають лише підлітки з високим рівнем СІ, і підтверджує думку, що підлітки з вищими показниками сформованості СІ можуть уникати взаємодії з тими, у кого вони низькі [10, с. 48–53].

2) На основі отриманих результатів діагностики СІ нами були дібрані підготовчі завдання для підлітків із проявами психічного інфантилізму.

Під час добору комплексу завдань опрацьовано концепції різних науковців. А. Статс і Г. Бернс зазначають, що СІ може сформуватися лише внаслідок опанування низки когнітивних навичок, таких як:

- 1) найменування об'єктів, їхніх властивостей, суттєвих ознак тощо;
- 2) усний переказ по типу «слово-образ»;
- 3) робота із класами слів;
- 4) навички асоціювання (на словесній основі) [11, с. 58].

Враховуючи вищезазначене, ми дібрали орієнтовний комплекс завдань, які слугуватимуть підґрунтям для подальшого розвитку СІ у підлітків із психічним інфантилізмом. Комплекс дібраних вправ упроваджений у роботу корекційних педагогів та асистентів вчителів і розрахований на 3 семестри (близько 15 місяців).

Особливості дібраних вправ полягають у тому, що вони можуть впроваджуватися на будь-якому уроці й у будь-який зручний для спеціалістів час. Це слугуватиме закріпленню отриманих навичок у різних життєвих ситуаціях, допоможе сприймати інструкцію від різних людей, взаємодіяти з різними особистостями, але завдання, які передбачають корекцію емоційно-вольової й особистісної сфери, на нашу думку, повинні вирішуватися виключно психологом. Це сприятиме формуванню довірливих стосунків зі спеціалістом, допоможе більше розкритися учневі та психологу краще зрозуміти особливості того чи іншого підлітка.

Після завершення двох семестрів корекційних дій нами почала запроваджуватися тренінгова програма, яка триватиме семестр.

Розробка тренінгової програми для розвитку СІ та згрупування учнівського колективу створювалася на основі моделі СІ І. Баширова, яка включає когнітивний, емоційний і комунікативно-організаційний компоненти [12].

Програма передбачає реалізацію її змісту психологом закладу освіти. Він повинен проводити тренінгові заняття разом з іншими корекційними педагогами, класними керівниками й асистентами вчителів, можливе залучення батьків, адже процес розвитку СІ дітей з особливими освітніми потребами як адаптивного і компенсаторного механізму є необхідним, проте він недостатньо забезпечується відповідним методичним супроводом. Рівноправними учасниками освітнього процесу є діти, педагоги та батьки. Тому необхідно забезпечити взаємодію підлітків не лише з однолітками, а й зі старшими людьми, найближчим оточенням.

Під час реалізації психологом програми передбачено дотримання низки принципів, таких як:

- шанобливе ставлення до учасників програми;
- похвала за найменші успіхи та спроби;

- відсутність порівняння учасників між собою;
- відсутність оцінки учасників;
- допомога у висловлюванні думок;
- ненав'язування учасникам своєї позиції чи думки;
- створення позитивної доброзичливої атмосфери під час занять;
- сприяння зміцненню стосунків у групі;
- заохочення та підтримка менш активних учасників;
- підкреслення цінності кожного учасника, пошук сильних сторін;
- надання будь-якої необхідної допомоги [13, с. 7].

Психолог повинен облаштувати приміщення для проведення занять:

- 1) розміщення стільців таке, щоб кожен бачив один одного;
  - 2) учасники повинні бачити дошку, фліпчарт, презентацію, тренера;
  - 3) у приміщенні повинна бути комфортна температура, приміщення повинно провітрюватися та бути гарно освітленим;
  - 4) приміщення має бути таких розмірів, щоб учасники могли спокійно рухатись та їм нічого не заважало під час групової роботи;
  - 5) необхідно передбачити, що заняття будуть проводитися після основних уроків, тому варто організувати каву-брейк;
  - 6) необхідно заздалегідь прикріпити на двері кабінету, де будуть проходити тренінгові заняття, наліпку «Вхід заборонено!» та зачиняти двері, щоб сторонні не мали доступу до кабінету, бо поява сторонніх осіб негативно впливає на динаміку групи та її продуктивність;
  - 7) варто заздалегідь підготувати приміщення до занять і прибрати зайві речі, які можуть відволікати увагу [14, с. 24–25].
- Тренінгова програма включає 15 занять середньою тривалістю 45 хвилин. Сформована система занять включає такі блоки, як:
- 1) самооцінка, сильні та слабкі сторони людини;
  - 2) емоції, їх прояви та контроль;
  - 3) процес спілкування;
  - 4) конфліктні ситуації, вирішення конфлікту.

Під час тренінгових занять не приділяється увага обговоренню організаційних аспектів. Для цього проводиться первинна зустріч із усіма учасниками, повідомляється мета подальшої роботи та правила роботи. Це пояснюється тим, що всі знайомі та не потребують представлення.

Чітко визначеної кількості учасників тренінгів немає, але слід звернути увагу на те, що чим більше учасників, тим більше часу триватиме кожне окреме заняття. У нашому випадку кількість буде варіюватися від 15 до 25 осіб. Все залежить від кількості учнів у класі, залученості спеціалістів і дозволу батьків на участь їхньої дитини у такій формі роботи.

У структурі основних тренінгових занять мають місце стартові, основні та заключні завдання. Пропонуються різні форми організації роботи: мозковий штурм, перегляд відео- та фотоматеріалів, обговорення ситуацій, робота у групах і парах, бесіди, участь у підготовці інформаційних повідомлень. Всі форми роботи націлені не лише на ознайомлення з теоретичними даними, а й на відпрацювання навичок в умовах, наближених до реального життя.

Після проведення кожного тренінгового заняття підлітки та спеціалісти, які брали участь у заняттях протягом тижня, закріплюють навички. Також вони можуть підтримувати один одного, кожен учасник може звертатися до психолога за додатковою інформацією чи допомогою.

Для того, щоб сформувалися довірливі стосунки між учасниками тренінгу, необхідно всім педагогам показати приклад своєї поведінки, бути чуйними до підлітків, завжди дотримуватися своїх обіцянок, бути готовими прийти на допомогу в будь-який зручний для підлітків час.

Також необхідно розуміти, що в учнівському колективі вже сформовані певні мікрогрупи, наявне певне ставлення до кожного окремого підлітка, тому, враховуючи це, необхідно вдало планувати групову та парну роботи, звертати увагу колектива на сильні сторони того підлітка, який займає низький соціометричний статус. Планувати роботу таким чином, щоб саме цей учень допоміг іншим вдало впоратися з поставленим завданням, але це необхідно робити поступово, щоб у колективі не склалося ще більш негативне враження про певного підлітка. Це ще одна причина чому саме в процесі організації та проведення тренінгових занять мають брати участь класний керівник та асистент вчителя, бо вони більше часу проводять із класом. Психолог краще розуміє особливості реалізації тренінгових занять, тим паче, що у впізнаванні емоційних станів підлітки із психічним інфантилізмом допускають більше помилок, коли взаємодіють із дорослими. Тому виникає необхідність у спільній роботі різних вікових категорій [15].

Отже, проведення теоретико-експериментального дослідження СІ у підлітків із проявами психічного інфантилізму в умовах спеціальних і загальноосвітніх шкіл дозволило сформулювати такі висновки:

– Охарактеризовані особливості формування соціального інтелекту у підлітків із проявами психічного інфантилізму.

Для розвитку СІ з дошкільного віку необхідно формувати його базові компоненти. Саме у підлітковому періоді вони сприятимуть успішній соціалізації у суспільстві.

Цей процес у підлітків із проявами психічного інфантилізму відстає від вікових показників та ускладнюється як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, що закріплює асоціальні риси поведінки.

– Дібраний діагностичний матеріал і проведене дослідження для виявлення особливостей СІ у підлітків з проявами психічного інфантилізму.

Для діагностики нами були обрані тест «Соціальний інтелект» Дж. Гілфорда та розроблена анкета для асистентів вчителів для виявлення успішності соціалізації підлітків із психічним інфантилізмом в умовах загальноосвітніх і спеціальних шкіл.

– Виокремлені особливості розвитку соціального інтелекту у підлітків із психічним інфантилізмом і зроблені висновки про рівень їх соціалізації в учнівському колективі.

З'ясовано, що в умовах загальноосвітньої школи 80% підлітків із психічним інфантилізмом мають рівень сформованого СІ нижче середнього (4 учні), 20% – середні (1 учень), але, незважаючи на результати учня, котрий має середні показники, підліток має значні труднощі зі встановленням контакту в колективі. Учень, який має показники СІ нижче середнього, має адекватну самооцінку, й у нього відсутні труднощі з соціалізацією.

В умовах спеціальної школи 100% підлітків із психічним інфантилізмом мають показники нижче середнього. Їх рівень соціалізації в учнівському колективі різниться.

Ми вважаємо, що ці результати підтверджують думку Р. Стенберга про те, що СІ виявляється у процесі безпосереднього спілкування. На нашу думку, на результати ще вплинув рівень розвитку СІ інших учнів класу, які як єдиний колектив можуть компенсувати показники певної частини учнів.

– Розроблений комплекс прийомів і методів для розвитку передумов соціального інтелекту підлітків із проявами психічного інфантилізму.

Для учнів, які мають прояви психічного інфантилізму, нами були дібрані завдання, що розвивають емоційну складову частину СІ, увагу, логічне мислення, пам'ять, критичність мислення.

– Розроблена тренінгові програма для розвитку СІ у підлітків із проявами психічного інфантилізму.

Програма передбачає реалізацію у 7–8 класах спеціальних і загальноосвітніх шкіл, де навчаються підлітки із проявами психічного інфантилізму. Вона складається з 15 занять, які організуються практичним психологом закладу разом із класними керівниками й асистентами вчителів. Програма націлена на роботу над самооцінкою, сильними та слабкими сторонами учасників; проявами емоцій, їх контролем; культурою спілкування; поведінкою в конфліктних ситуаціях, процесом владнання конфлікту. Саме результативність впровадження тренінгової програми для розвитку СІ через спільну діяльність і згуртування колективу потребує подальшого наукового дослідження й опису.

Список використаної літератури

1. Баширов И.Ф. Социальный интеллект как фактор успешности профессиональной деятельности военного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2006. 26 с.
2. Воронцова Т.В., Пономаренко В.С. та ін. Вчимося жити разом. Посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа). Київ, 2017. 376 с.
3. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград. 1985. 163 с.
4. Івашкевич Е.З. Психологія соціального інтелекта педагога : дис. ... докт. психол. наук. Київ, 2018. 431 с.
5. Івашкевич Е.З. Соціальний інтелект особистості та його складові в структурі загального інтелекту. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 10. Вип. 25. С. 165–175.
6. Каплуненко Я.Ю. Особистісні чинники розвитку соціального інтелекту у фахівців соціономічних професій : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2016. 262 с.
7. Куницына В.Н. Межличностное общение. Санкт-Петербург, 2002. 544 с.
8. Ляховець Л.О. Вікові особливості становлення соціального інтелекту. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 126. С. 102–106.
9. Пахомова Н.Г. Спеціальна педагогіка з історією: навчальний посібник для студентів спеціальності 6.010100 «Корекційна освіта» / Полт. нац. ун-т ім. В.Г. Короленка. Полтава, 2012. 280 с.
10. Руда Н.Л. Соціальний інтелект у структурі інтелекту. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 621–629.
11. Тренінг самопізнання: методичний посібник / авт. кол. ; під наук. ред. В.Р. Міляєвої. Київ, 2015. 82 с.
12. Фатихова Л.Ф. Практикум по психодиагностике социального интеллекта детей дошкольного и младшего школьного возраста : учебно-методическое пособие. Уфа, 2010. 69 с.
13. Форманюк Ю.В. Егоцентризм як прояв інфантильності. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 98–102.
14. Ясюкова Л.А. Особенности формирования социального интеллекта одаренных подростков. *Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы*. 2008. Вып. 2. Т. 10. С. 48–53.
15. Allport G.W. Personality: A Psychological Interpretation. New York, 1937. P. 513–516.

**THE INFLUENCE OF MENTAL INFANTILISM IN ADOLESCENTS
ON THE DEVELOPMENT OF THEIR SOCIAL INTELLIGENCE
IN EDUCATIONAL CONDITIONS****Anna Kirillova**

*Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Educational
and Rehabilitational Academy" of Zaporizhzhia Regional Council,
59, Naukovoho Mistechka str., Zaporizhzhia, Ukraine, 69017
e-mail: akirillova1107@gmail.com*

Iryna Antonenko

*Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Educational
and Rehabilitational Academy" of Zaporizhzhia Regional Council,
59, Naukovoho Mistechka str., Zaporizhzhia, Ukraine, 69017
e-mail: irinaantonenko80@gmail.com*

Social intelligence as a natural mechanism ensures the adaptation and integration of an individual in the society from their birth to the end of life. Social intelligence becomes essential in adolescence at the stage of developing the skill of successful interaction with others. Adolescents with manifestations of mental infantilism have a lower level of social intelligence than their peers with its normative development. The article deals with the problem of social intelligence formation in adolescents with manifestations of mental infantilism through the implementation of preparatory tasks for the development of emotional, cognitive and personal components. On the basis of the scientific and theoretical analysis social intelligence has been defined in the context of psychological and pedagogical processes. The structure and model of social intelligence have been presented, the stages of its development and destructive manifestations in each sensitive period have been described. The comparative analysis of research results of social intelligence formation levels in adolescents with manifestations of mental infantilism has been carried out in various educational conditions, in particular at comprehensive and special schools. The requirements to a specialist-psychologist and the teacher's assistant for training activity have been directly outlined for the educational conditions in educational institutions of various types. The algorithm of preparation for the training program aimed at the development of social intelligence through joint activities in the team has been proposed. The training material has been singled out and presented in blocks according to the content indicators. The structure of training sessions and features of their implementation have been described. The development program involves work on self-esteem, strengths and weaknesses of the participants; manifestations of their emotions, control over them; culture of communication; behavior in conflict situations, the process of resolving conflicts. As a result of successful implementation of the system of training sessions, the development of social intelligence of adolescents with manifestations of mental infantilism through cognitive, emotional and communicative-organizational components is envisaged.

Key words: social intelligence, adolescence, mental infantilism, inclusion, educational institutions.